

С. А. Важнік

УДК 811.161.3'367

Кафедра беларускага мовазнаўства, філалагічны факультэт, Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, Рэспубліка Беларусь

ЦЁТКА: МОЎНАЯ АСОБА – СІНТАКСІС

У артыкуле ўпершыню ў беларускім мовазнаўстве апісваецца сінтаксіс тэкстаў Алаізы Пашкевіч (Цёткі) у аспекце такога паняцця, як моўная асоба. Вылучаюцца агульныя беларуска-польскія і агульныя беларуска-рускія структуры таго перыяду. Прычым першыя з іх відавочна пераважаюць, што можна растлумачыць уплывам на мову пісьменніцы мясцовых (лідскіх) гаворак. Канстатуем наяўнасць і ўласнабеларускіх сінтаксічных інавацый.

Ключавыя словы: моўная асоба; беларуска-польскія і беларуска-рускія ізаінавацыйныя структуры; ўласнабеларускія сінтаксічныя інавацыі.

Узор цытавання: Важнік С. А. Цётка: моўная асоба – сінтаксіс / С. А. Важнік // София: электрон. на-уч.-просветит. журн. – 2024. – № 1. – С. 21–35.

S. Vazhnik

Department of Belarusian Linguistics of the Faculty of Philology, Belarusian State University, Minsk, Republic of Belarus

CIOTKA: LINGUISTIC PERSONALITY – SYNTAX

For the first time in Belarusian linguistics, the article describes the syntax of texts by Alaiza Pashkevich (Ciotka) in the aspect of such a concept as linguistic personality. Common Belarusian-Polish and common Belarusian-Russian structures of that period are identified. At the same time, the former clearly predominate, which can be explained by the influence of native (Lida's) dialects on the writer's language. We note the presence of Belarusian syntactic innovations.

Keywords: linguistic personality; common Belarusian-Polish and Belarusian-Russian structures; Belarusian syntactic innovations.

For citation: Vazhnik S. Ciotka: linguistic personality – syntax. Sophia. 2024;1:21–35. Belarussian.

Аўтар:

Сяргей Аляксандравіч Важнік – кандыдат філалагічных навук, дацэнт, прафесар кафедры беларускага мовазнаўства, дэкан філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

<https://orcid.org/0009-0000-1679-0746>
wazhnik@yandex.ru

Author:

Siarhei Vazhnik – PhD in Philology, Associate Professor, Professor of the Department of Belarusian Linguistics, Dean of the Faculty of Philology, Belarusian State University.

Да 85-годдзя філалагічнага факультэта БДУ

Прызнаюся, наноў адкрыў для сябе Цётку (Алаізу Пашкевіч) як далікатную і тонкую паэтку, што да апісання прыроды і псіхаэмацыянальнага стану герояў, асабістых перажыванняў. Маё сённяшняе ўспрыняцце Цёткі-пісьменніцы моцна адрозніваецца ад школьнага. Школьнае ўспрыняцце малое вобраз паэткі-рэвалюцыянеркі, паэткі-бунтаркі, барацьбіткі, калі чытаеш такія праграмныя творы, як «Мора», «Хрэст на свабоду», «Добрыя весці», «Бура ідзе», «Бунтаўнік», «Вера беларуса», «Грайка», «Прысяга над крывавымі разорамі»... Мажліва, менавіта таму М. Гарэцкі напісаў у «Гісторыі беларускае літаратуры» пра Алаізу Пашкевіч наступнае: «Цётка знаходзіць і прыносіць у нашу мяккую слабавольную літаратуру – цвёрдасць, запал і магутную энергію» [8, с. 291–292]. Мяркуйце самі: *Цяпер, братцы, мы з граніту, / Душа наша з дынаміту, / Рука цвёрда, грудзь акута, / Пара, братцы, парваць пута!* («Вера беларуса», 1905).

Але, думаю, тут ідзеца не толькі пра ідэйны змест твораў, але і пра асобу паэткі, якая, паводле М. Гарэцкага, «мае духова-літаратурны звязак з Багушэвічам» і паспяхова працягвае яго традыцыі [8, с. 289, 292].

1. Моўная асоба.

Свой нарыс пра Цётку ў «Гісторыі беларускае літаратуры» М. Гарэцкі заканчвае наступнымі словамі: «Мова Цёткі мае ў сабе *паланізмы*¹, прызвычаеныя беларусам Лідчыны, і *русізмы*, прышчэпленыя школаю. Бо як на апрацаванне свае мовы, так і на шліфоўку верша Цётка за рэвалюцыйнаю працаю шкадавала часу» [8, с. 295].

Парадокс у тым, што гэтыя словы маглі прагучаць у дачыненні да ўсіх без выключэння пісьменнікаў пачатку ХХ ст. (гл., напрыклад, [2; 7]). У тым ліку і да самога М. Гарэцкага [5].

Адносна гэтага перыяду нельга казаць, аднак, пра ўласна *паланізмы* ці *русізмы*, бо новая беларуская літаратурная мова ў гэты час толькі фарміруецца. Мажліва толькі вылучаць агульныя *беларуска-польскія* і / або *беларуска-рускія* элементы, якіх шмат у народных гаворках, на аснове якіх утварылася беларуская літаратурная мова.

Безумоўна, мы не выключаем, што і польская мова, і руская мова маглі паўплываць на мову Цёткі. Асабліва падчас навучання. Але, на нашу думку, асноўны чыннік тут – уплыў мясцовых (лідскіх) гаворак. Тым больш, што «за рэвалюцыйнаю працаю» яна не мела часу на апрацоўку сваіх твораў, а значыць пісала так, як умела.

Як адзначае Н. Б. Мячкоўская, шматмоўе – галоўная праблема *беларускай моўнай сітуацыі ХХ ст.* [13, с. 152]. Пры гэтым моўныя кантакты, моўныя «ўплывы» ажыццяўляюцца выключна па лініі «ЗАХАД – УСХОД» (*польская мова – руская мова*). І амаль зусім не праяўляюцца па лініі «ПОЎНАЧ – ПОЎДЗЕНЬ» (*літоўская мова – украінская мова*). Невыпадкова, характарызуючы перыяд Першага беларускага адраджэння (1906–1928 гг.), Н. Б. Мячкоўская гаворыць аб «дывергентным развіцці» беларускай літаратурнай мовы ў адносінах, з аднаго боку, да рускай мовы, і з другога – да польскай мовы [13, с. 152–153]. І сітуацыя «ПАМІЖ», у якую трапляў кожны «тутэйшы» беларус, была вельмі няпростай і зводзілася да сітуацыі *выбару*.

¹ Тут і далей паўтлустым курсівам вылучана намі. – С. В.

Вось як пра моўную сітуацыю напярэдадні з'яўлення беларускай «Энеіды навыварат» піша Я. Лёсік: «Несьвядомая нацыянальная беларуская інтэлігэнцыя падзялілася к таму часу на два варожыя станы: *на людзей расійскай і польскай культуры*. Гэты падзел цягнецца аж да нашага часу й дае сябе адчуваць на кожным кроку...»¹ [10, с. 13]. Звяртаем увагу на апошнія словы, з якіх вынікае, што нічога не змянілася і ў часы самога Я. Лёсіка.

Яшчэ цытата: «У тэй часьці Беларусі, што ляжала бліжэй да Расіі, *школы* былі *расійскія*, а ў заходняй Беларусі – *польскія*... Хто праходзіў гэтыя школы, той прападаў для свайго краю... Людзі асьвечаныя, пісьменьнікі і поэты, пайшлі ў найміты ды *сталі працаваць на расійскай або польскай ніве*. А народ, як раней, не пераставаў гаварыць сваёю мовай, тварыў свае песьні, складаў казкі, паданьні, загадкі, прыказкі» [10, с. 27].

А дзе людзі беларускай культуры? На пачатку XX ст. яны, як і Цётка, пачалі «абуджацца», у тым ліку і дзякуючы рэвалюцыйным падзеям у Расіі, якія захлынулі і беларускія землі, «калі, поруч з рэвалюцыйным рухам па ўсёй Расеі, пачаўся ў шырокіх масах народны рух беларускі» [11, с. 62].

У сітуацыі выбару, калі прасцей было «прыстасавацца» да якой-небудзь апрацаванай ужо «нівы», Цётка абірае для сябе ніву беларускую, праблемную і цалінную, якую нават беларускамоўнае прагматычнае сялянскае насельніцтва Беларусі асабліва не падтрымлівае [13, с. 157–158].

Алаіза Пашкевіч нарадзілася на Лідчыне, вучылася ў Вільні, Кракаве, Львове і ў Пецярбургу. Рэвалюцыйная дзейнасць – у Вільні, на Вілейшчыне і Лідчыне, літаратурная – у Вільні і ў эміграцыі [8, с. 295; 11, с. 62–63].

Першая беларуская паэтка і пісьменніца была аўтаркай першых чытанак для дзетак беларусаў, прыняла «гарачае ўчасьце» ў выхадзе першых беларускіх легальных газет – «Нашай Долі» і «Нашай Нівы», пісала навуковую працу па беларускай батлейцы, стаяла ля вытокаў беларускага тэатра ў Вільні, беларускіх грамадскіх арганізацый, арганізоўвала першыя беларускія школы і беларускія настаўніцкія курсы ў Вільні, была рэдактаркай мінскага літаратурнага часопіса для моладзі «Лучынка». На рабочых сходах «выступала з незвычайна гарачымі рэвалюцыйнымі прамовамі ў беларускай мове, якімі захоплівала работнікаў» [8, с. 289]. Была «міласэрнай» сястрой. Ратавала людзей ад тыфу. Падчас вайны не толькі аказвала медычную дапамогу параненым, але і вяла рэвалюцыйную прапаганду сярод іх...

Ці лёгка было быць беларускай ва ўмовах пачатку XX ст.? У разы цяжэй, чым зараз. Паводле ўспамінаў мужа паэтки Сцяпонаса Кайрыса, Цётка «ўважала за свой абавязак і гонар быць усюды там, дзе так ці гэтак выяўляўся нарастаючы супраць існуючага стану настрой... *Адразу самавызначылася беларускай і гэткаю засталася назаўсёды*» [18, с. 235]. Наколькі гэта быў цяжкі і самаахвярны выбар быць «заядлаю беларускай», можна меркаваць па словах Уладзіслава Луцэвіч, жонкі Янкі Купалы: «Звычайна не толькі чужыя, але і хатнія *смяяліся* нада мной і *дакаралі за беларускасць як за “надуманую непатрэбшчыну”*» [18, с. 258].

Як адзначае Н. Б. Мячкоўская ў спецыяльным «гендарным» даследаванні, прысвечаным псіхалагічным рысам жанчын «нашаніўскага адраджэння»: «В белорусское движение шли сильные натуры, которым нужны большие дела, высокие цели, социальная справедливость. Такие люди, склонные к самопожертвованию, ищут испытаний,

¹ Тут і далей у прыкладах захоўваюцца арфаграфія і сінтаксіс першакрыніц. – С. В.

сопротивления – родителям, властям, окружению... У некоторых из участниц “нашаніўскаго” движения отчетливо видна если и не жажда противостояния, то и не боязнь быть “не как все”» [12, с. 220–221].

Гэтыя назіранні пацвярджае папличнік *Тымчасовага* А. Луцкевіч: «Страшэнная палітычная рэакцыя, пачаўшаяся пасля выбуху рэвалюцыі, пакіравала творчасць Цёткі на новую дарогу – на дарогу індыўідуальных перажыванняў, звязаных вельмі крэпка з усім беларускім рухам. І гэта звязь – лёгка зразумела: для тэй невялікай жмені людзей, каторыя *тварылі беларускую ідэю*, справа беларуская становіла быццам інтэгральную, неаддзялімую часць іх душы» [11, с. 64].

Такім чынам, *Цётка* – *трохмоўная моўная асоба*, гэта значыць асоба, што валодае, як мінімум, трыма мовамі – беларускай, польскай і рускай. Беларускую мову абірае для сябе *мовай камунікацыі і мовай культуры*. Цётка – выбітная прадстаўніца беларускай культуры, якую па сутнасці вакол сябе і стварала.

2. СІНТАКСІС ТВОРАЎ ЦЁТКІ.

У кожнага творцы свой сінтаксіс. Тым больш паэтычны, калі мы маем на ўвазе паэта ці паэтку. Але гаворка далей пойдзе не пра *індыўідуальна-аўтарскі (ідэястылёвы) сінтаксіс* Алаізы Пашкевіч, а пра ўвасабленне ў яе творах, перадусім публіцыстычных і мастацкіх, асноўных спецыфічных асаблівасцей сінтаксісу беларускай літаратурнай мовы канца XIX – пачатку XX ст.

Наколькі сінтаксічная «палітра», сінтаксічны «код» Цёткі адпавядаюць агульным тэндэнцыям, што выяўляюцца ў тэкстах іншых аўтараў таго часу? Варта прасачыць таксама мажлівыя польскія і рускія «ўплывы», а таксама ўнутрымоўныя інавацыйныя працэсы.

У тэкстах розных аўтараў канца XIX – пачатку XX ст. можна вылучыць агульныя беларуска-польскія і беларуска-рускія сінтаксічныя звароты. Першыя назавём *беларуска-польскімі ізасінтаксічнымі канструкцыямі (БПК)*, другія – *беларуска-рускімі ізасінтаксічнымі канструкцыямі (БРК)*. Ёсць і спецыфічныя, нацыянальна-маркіраваныя структуры, якія не «паўтараюцца», не супадаюць з адпаведнымі адзінкамі ў іншых мовах. Гэта так званыя *ўласнабеларускія канструкцыі (УБК)*.

З улікам родных для Цёткі лідскіх гаворак можам дапусціць, што ў яе творах будуць пераважаць БПК. Ёсць сумненні адносна вялікай колькасці БРК. УБК у асноўным будуць мець катэгарыяльны характар.

У дадзенай публікацыі абмяжуем эксплікаваныя намі матэрыялы шматлікімі выпадкамі архаічнага кіравання.

2.1. БЕЛАРУСКА-ПОЛЬСКІЯ ІЗАСІНТАКСІЧНЫЯ КАНСТРУКЦЫІ

1) Канструкцыі з родным склонам.

Канструкцыі з архаічным генітывам пераважаюць у тэкстах Цёткі. Ім адпавядаюць сучасныя сінтэтычныя і аналітычныя структуры.

1.1) «Шукаць папараць-кветкі».

У творах Цёткі вялікая колькасць беспрыназоўнікавых генітыўных канструкцый, што з’яўляюцца выразнікамі розных глыбінных склонаў:

адракацца каго-чаго: *Адракаюцца бацькоў і братоў сваіх найбольш тыя, хто дайшоў навук, выйшаў у людзі* [19, с. 151]; *Хто адрокся мовы бацькоў сваіх, хто ўздзеў чужую апратку – той адышоў ад народа далёка-далёка* [19, с. 152].

Але ў гэтым жа творы бачым і варыянт з прыназоўнікам ад: *Чаму сыны нашага народа так лёгка адракаюцца ад матчынай гутаркі?* [19, с. 151].

Вельмі блізкія па значэнні да дзеяслова «адракацца» дзеясловы «цураць» і «цурацца»¹. Параўн.: *І абодва разам цуралі роднае мовы* [19, с. 126]; *Доўга мы, беларусы, цураліся сваёй мовы і, як кажучь, хаваліся з ёю за печ перад чужымі людзьмі* [19, с. 145];

запірацца чаго: *Яўрэі хутка зразумеюць сваю ганьбу, каторая няволіць іх запірацца ўсяго свайго роднага і падшывацца пад апраткі чужых, сільнейшых культур...* [19, с. 65];

перапрабаваць чаго: *Перапрабавалі ўсяго чыста* [19, с. 58];

пілнаваць чаго: *Астаетца адна бабуля пілнаваць хаты* [19, с. 116];

прыслаць чаго: *Рэдакцыя ж «Лучынкi»... прышле ім гасцінца* [19, с. 163];

раіцца каго: *Найбольшую сілу мае сэрца маткі, дзеля таго выгадаваны ўжо сын у найважнейшай для сябе хвіліне жыцця раіцца маткі* [19, с. 168];

слухаць чаго: *Яму было брыдка слухаць Аленіных слоў...* [19, с. 77]; *3 жахам слухаеш гэткай песні!* [19, с. 171], але: *Не вельмі прыемна дзецюку слухаць такія словы* [19, с. 174];

спадзявацца каго: *За два гады не пазнаеце – так выгладзіцца, нябось тады і стол вышаруе, як будзе спадзявацца сватоў* [19, с. 162];

сцерагчы чаго: *Праўду сказаць, закон нямецкі добра сцеражэ гэтых дрэваў* [19, с. 90]; *Светлая думка развейвае цемру ночы, разганяе ўсялякія страхі, што сцерагуць заклатай кветкі купальскай* [19, с. 159];

чапляцца чаго: *Гутарка чапляецца сяго-таго* [19, с. 61];

шкадаваць чаго: *У вачах іх я бачу, што шкадуюць маёй маладосці* [19, с. 89];

шукаць чаго: *Другі паехаў да Пецяярбурга шукаць хлеба* [19, с. 52]; *І пачынаеш неспакойна шукаць спосабу, каб захаваць на ўсё жыццё тыя добрыя светлыя ідэалы і жаданні, што напаўняюць сэрца моладзі* [19, с. 160]; *Калі пайсці далей шукаць кветак балотных, дзірваных і іншых, тады ўжо трудней...* [19, с. 186]; *Шукаючы папараць-кветкі ўсёзнання, тысячы ахвяр гіне ад непасільных трудоў і працы* [19, с. 187]; *Думка яго, узгадаваная прымітыўнай жаваранчынай песняй, узбагачаная няхітрай пазалотай даспяваючай паласы жыта, шукае цуду* [19, с. 188–189].

1.2) **КАРЫСТАЦЬ** З ТАГО, ДА ЧАГО ДАДУМАЛІСЯ.

Архаічныя прыназоўнікавыя канструкцыі з генітывам маюць сучасныя адпаведнікі або з іншым прыназоўнікам, або з іншым склонам:

адабраць ад каго: *Такі скарб, каторы ніхто і ніколі адабраць ад нас не здалее...* [19, с. 152];

вылечыць з чаго: *Але перад усім і над усё «Лучынка»... і растлумачыць, якім спосабам можна з гэтых балючак вылечыць родну старонку* [19, с. 150];

карыстаць з чаго: *Трэба перш-наперш даць ім навуку, даць можнасць вучыцца ўсім нашым дзецям, каб пасля кожны мог добра чытаць і карыстаць з таго, да чаго дадумаліся і што напісалі вучоныя людзі* [19, с. 144].

¹ ЦУРАЦЦА ‘пазбягаць каго-, чаго-н.; ухіляцца ад зносін з кім-н., ад выканання чаго-н.’ [16, с. 507]. Дзеяслова ЦУРАЦЬ у слоўніку няма.

Але: *Найважнейшымі, аднак, дарогамі бываюць рэкі: імі карыстаюць не толькі вадзяныя птушкі, але і большая часць лясных і інш.* [19, с. 182];

скарыстаць з чаго: *Ёсць такія народы і краі, каторыя ўжо патрапілі скарыстаць з усіх здабыч навукі* [19, с. 150].

1.3) «Засмяяцца да ХІМЕР».

У творах Цёткі намі выяўлена архаічная структура «смяяцца + да N Gen», якую мы сустрэлі яшчэ ў творах Янкі Купалы: *Мілья, бясконца багатыя мінуты смяяліся да яе, ласкаліся вяснянымі ўздохамі, апляталі чаромхі шэптам змучаны мозг. Перажыты рай ставаў цяперашнім. Засмяялася да ігрывых хімер і паверыла абману. Краса жыцця ва ўсё! А яна ідзе ішчасліва сваім характам, горда буйнай моладасцяй, з надзеяй, што нешта вялікае, няказанае ждэжэ яе ўперадзе...* [19, с. 69–70]. Параўн. з Я. Купалам: *Рэчка ўеца і смяецца Да зялёных лоз і вольх...* («Выйду, сяду каля саду...»). Дзеяслоў «смяяцца» выступае тут як **прэдыкат адносіна са станоўчай ацэнкай**. Смех выконвае *фатычную функцыю*: дапамагае падтрымліваць або наладжваць добрыя адносіны.

Паралельна ўжываюцца канструкцыі, дзе «смяяцца» – **прэдыкат адносіна з адмоўнай ацэнкай**. Нагадаем, што такія структуры лічацца нарматыўнымі ў сучасным сінтаксісе. Параўн.: *Нібы смяюцца курсісткі з Зялёных думак...* [19, с. 61]; *Не смейся з чужой бяды; Багаты з яго смяецца і кажа: – Пакуль ты пасееш, дык я збіраць буду* [19, с. 115].

І «смяяцца + з N Gen», і «смяяцца + да N Gen» – гэта агульныя беларуска-польскія канструкцыі, якіх багата ў беларускім сінтаксісе пачатку ХХ ст.

Яшчэ адна лінія сінтаксічных *наводзінаў* беларускага прэдыката «смяяцца» разгортваецца ў творы «Разумныя, ды не на дурня напалі» (1908 г.): *Так ён з паднятымі рукамі стаў і смяецца перад разгневаным законам* [19, с. 54]. Параўнаем з сучасным (!) кантэкстам: *Я смяюся перад бядой! – Смеюсь перед невзгодами!* Па сутнасці гаворка ідзе тут пра прэдыкат «смяяцца» з выразным супрацьпастаўляльным акцэнтам.

Па назіраннях А. У. Міхайлавай, у паэтычных тэкстах розных паэтаў (даследчыцай аналізаваліся тэксты В. Брусава, А. Блока, С. Ясеніна, Г. Ахматавай, М. Цвятаевай, Я. Купалы, Цёткі і інш.) «чалавек, які смяецца», можа быць «чалавекам, які радуецца», і «чалавекам, які насміхаецца (здзекуецца)». У Цёткі прадстаўлена толькі іпастась «чалавека, які радуецца». Гэтаму адпавядае светаўспрыняцце паэткі, яе інтэнцыя адлюстроўваць прыгажосць свету, нягледзячы на складанасці і праблемы, што адлюстравана не толькі ў паэтычных, але і ў публіцыстычных тэкстах. У Цёткі ёсць таксама «чалавек, які пакутуе», і «чалавек, які мае зносіны, кантактуе» [14, с. 11].

1.4) «Гукаю да ЦЯБЕ».

Пры дзеясловах маўленчай дзейнасці **адрасат** выражаны праз сінтаксему «да N Gen»: *гукаю да цябе* [19, с. 92]; *загаварыла да сябе* [19, с. 69]; *да іх загаварыць* [19, с. 74]; *кажа да бацькі* [19, с. 58]; *пісаў да беларусаў* [19, с. 153]; *цвіркае да дзетак* [19, с. 179]; *шэпча да сябе* [19, с. 90]. Як бачым, адна з самых прадуктыўных структур.

1.5) «Ляцець да роднай ВЁСКІ».

Праз «да N Gen» выражаецца таксама **дырэктыў** пры дзеясловах руху і пранікнення: *даляцеў да свае мэты* [19, с. 181]; *ляцець да роднай вёскі* [19, с. 80]; *паехаў да Пецярбурга* [19, с. 52]; *пайшоў да двара* [19, с. 52]; *трапляе да нашага сэрца* [19, с. 171]; *трапляе да свайго гнязда* [19, с. 181]; *хадзілі вучыцца да казённага вучылішча* [19, с. 126]; *шурціць да кішэні* [19, с. 54].

1.6) «ЗНАЙСЦІ ДА ГУСТУ».

Як бачым, БПК з прыназоўнікам «да» ў Цёткі багата. Параўн. таксама:

засесці да чаго: *Іншы зноў хоча засесці да філалогіі і археалогіі* [19, с. 193];

знайсці да чаго: *Глядзі, колькі хлопец наездзіўся, покуль да густу знайшоў дзеўчука* [19, с. 174];

кніжкі да чаго: *Можна, хто спытаецца: а ці ёсць якія кніжкі да навукі?* [19, с. 146];

прызнацца да чаго: *А што цяпер задумалася, так аж сорамна прызнацца да такой глудзячыны*... [19, с. 61];

ужываць да чаго: *Мо каторыя кветкі ужываюць да якіх чараў* [19, с. 183].

1.7) «НЕ ДУРЫЦЕ ГАЛАВЫ», або НЕГАЦЫЯ.

Адмоўная часціца «не» пры прама-пераходных дзеясловах змяняе акузатыў на генітыў: *Не пытайце! не дурыце галавы!* [19, с. 65].

2) КАНСТРУКЦЫІ З ВІНАВАЛЬНЫМ СКЛОНАМ.

Вылучым тут прыназоўнікавыя канструкцыі з дэлібератыўным аб'ектам, дырэктывам і фінітывам:

2.1) КАЛАКАЦЫЯ ЗНАЦЬ МОВУ.

Гэтая калакацыя прадстаўлена ў Цёткі толькі адным кантэкстам: *У школе вучыцель усё тлумачыць толькі па-расейску, а гэтай мовы дзеці не знаюць, ніколі ў хаце ад бацькоў не чулі, яна для іх чужая. Вось і выходзіць, што пакуль дзіцё не пазнае расейскай мовы, то ў школе нічога не разумее, што кажаць вучыцель, і сядзіць, як баран* [19, с. 145]. Але яна адлюстроўвае больш шырокае, чым зараз, ужыванне дзеяслова «знаць» у тэкстах канца XIX – пачатку XX ст., перадусім у плане спалучальнасці: з назоўнікам «мова» ў адпаведны перыяд ужываецца пераважна дзеяслоў «знаць» [3]. Мае месца *беларуска-польская ізасінтаксічная канструкцыя*. Параўнаем з польскай мовай: *znać języki obce* – «ведаць замежныя мовы».

Сёння беларускія дзеясловы «знаць» і «ведаць» нібы памяняліся месцамі: у сучаснай беларускай мове з назоўнікам «мова» ўжываецца выключна дзеяслоў «ведаць». Дзеяслоў «знаць» не вытрымаў канкурэнцыі са сваім сінанімічным адпаведнікам. Яго ўжыванне звязана да абмежаванага пэўнага кола структур тыпу: *даць аб сабе знаць; знаць меру; знаць не знаю; знаць сваё месца; не знаць не ведаць; не знаць, куды вочы (рукі, сябе) падзець; як знаеш*, а таксама да ўжывання ў прэцэдэнтных тэкстах канца XIX – пачатку XX ст.

2.2) «РУПІЦЦА АБ ТОЕ, КАБ...»

Дэлібератыўны аб'ект выражаецца праз сінтаксему «аб N Асс»:

закрануць аб што: *Як толькі песня закране аб долю кабеты, зараз таварыш ёй – смутак, бо справядлівасці для кабеты няма ні ў звычаі нашым народным, ні ў законе* [19, с. 171];

рупіцца аб што: *Трэба рупіцца аб тое, каб маладзёж наша развівала ў сабе ўсе лепшыя зачаткі, якія ў душы яе змалку заложаны* [19, с. 161].

У польскай мове аб'ект-дэлібератыў таксама выражаецца пераважна праз акузатыўную сінтаксему «аб N Асс» [6, с. 266–271].

У гэтым жа кантэксце будзем разглядаць і дзеяслоў «заслужыць» з іменным пашырэннем «на N Асс»: *Сонца, пярун, вецер – яны прызнавалі тады за сваіх багоў, каторыя маглі рабіць чалавеку і дабро і зло, зважаючы, як чалавек на гэта заслужыў* [19, с. 189]; *Верце, дзеткі беларускія, верце: цэлы свет вам падтакне, што заслужваеце на папараць-кветку, на папараць-кветку – сімвал знання, навукі!* [19, с. 192].

2.3) «Бягом на вёску».

Дырэктыў рэалізуецца праз сінтаксему «на N Асс» пры дзеясловах руху: *бягом на вёску* [19, с. 77]; *бяжыць на вёску* [19, с. 116]; *выходзіць на хату* [19, с. 75]; *ідзе на вырай* [19, с. 179]; *кацілі на знак* [19, с. 190]; *пайшоў на вёску* [19, с. 55].

2.4) «Месцы на гнёзды».

Фінітыў (мэта) таксама выражаецца праз акузатыўную канструкцыю з прыназоўнікам «на»: *Перш-наперш трэба выбраць месца на гняздо* [19, с. 177]; *Найраней прылятаюць самцы абгледзець месцы на гнёзды...* [19, с. 179].

2.5) «Могуцца на вясёласць».

Звяртае на сябе ўвагу сінтаксіс мадальнага дзеяслова «магчыся»: мадэль «**магчыся на што**». Параўн.: *Усе могуцца на вясёласць* [19, с. 61], дзе вылучаная частка – аналітычны прэдыкат.

2.6) Названні, дадзеныя праз народ.

Дзеепрыметныя звароты тыпу *miasto założone przez kogoś* дастаткова прадуктыўныя ў сучаснай польскай мове. Відавочная БПК у тэкстах Цёткі: *Лацінскія названні ва ўсіх навуковых кніжках і ва ўсіх народаў прыняты поруч з названнямі, дадзенымі праз сам народ* [19, с. 186].

3) Канструкцыі з давальным склонам. «Дзеецца крыўда нявестцы».

Датыў «карысці – шкоды» даволі часта сустракаецца ў тэкстах адпаведнага перыяду. Гэтая сінтаксема таксама можа лічыцца своеасаблівым маркёрам, дамінантай сінтаксісу канца XIX – пачатку XX ст. Параўн.: *На гэты тэма тэма найбольш народ злажыў песняў, а з іх бачым, што найчасцей нявестцы дзеецца крыўда* [19, с. 169]; *Цень скрытага смутку то тут, то там мільгне праз вочы гасця* [19, с. 61].

Я. Ф. Карскі фіксуе прыклады *dat. commodi/incommodi* з XIV стагоддзя [9, с. 403].

4) Канструкцыі з творным склонам.

4.1) «Ісці вуліцай».

Да ліку БПК аднясём **транзітыў** «N Instr» у наступным кантэксце: *Франт пасвістываў сабе, ідучы вуліцай* [19, с. 55].

4.2) «Жыццё трасе чалавекам».

Архаічнае кіраванне «**трэсці** кім-чым» не ўкладваецца ў сучасную «сістэму кардынат»: *Чуў, шмат чуў ад людзей пра тваё адзіноцтва, але што зробіш, жыццё трасе чалавекам... так трасе, так трасе, як вецер лісцем на дэраве! А мы з табою, Сцяпане, праўду сказаць, асеннія лісты, патрасе шчэ крыху намі...* [19, с. 59].

4.3) «Над Эльбай».

У польскай мове дзеясловы месцазнаходжання маюць спецыфічнае дыстрыбуцыйнае абмежаванне: аблігаторныя лакатывы пры такіх дзеясловах ужываюцца з прыназоўнікам «nad», калі з’яўляюцца назвамі водных аб’ектаў. Параўн.: *mieszkać nad rzeką (nad Wisłą), nad jeziorem, nad morzem (nad Bałtykiem)* [6, с. 277]. Гэтаксама і ў Цёткі:

Я не вытрывала, каб не паглядзець на горад Дрэздна. Вельмі пекны горад над ракою Эльбай [19, с. 91].

4.4) «З САБОЙ НЕ РАССТАЮЦА».

Камітатыўнае (сумеснае) значэнне выражаецца праз агульную беларуска-польскую структуру «з N Instr»: *Міхась з жоравам вытварылі сабе нейкае асобнае жыццё, без слоў разумеюць адзін другога, з сабой не расстаюцца* [19, с. 76].

4.5) «ПАЖАЛІЦЦА НАД СВАЁЙ ДОЛЯЙ».

Структура «**пажаліцца** над кім-чым» з прэдыкатам маўленчага выражэння эмоцый «пажаліцца» можа разглядацца як кантамінаваная: «паплакаць над сваёй доляй 'праява эмацыянальнага стану' + пажаліцца на сваю долю»: *Не вытрывала дзіцячае сэрца ў маркотны асенні дзень, каб не пажаліцца над сваёй сірочай доляй* [19, с. 73]. Прамая аналогія з польскай мовай, у якой прыназоўнік «nad» ужываецца ў актантным акружэнні дзеясловаў эмацыянальнага стану. Параўн.: *Plakala nad nim matka i stroskany ojciec; Wszyscy płaczemy nad twoim nieszczęściem; Nawet dalsi znajomi płakali nad jej losem* [23, с. 10–11]; *Jaki on nieszczęśliwy – bolała matka nad nim, nad jego smutnym losem; Matka bolała nad ciężkim losem swych dzieci* [22, с. 36].

5) КАНСТРУКЦЫІ З МЕСНЫМ СКЛОНАМ.

5.1) «СЯДАЮ НА ЛАЎЦЫ».

У сучаснай беларускай мове «сесці» можна «на што», а не «на чым», у адрозненне ад польскай мовы. Адпаведна «на лаву» ці «на лаўку», якія выступаюць тут у якасці **дырэктыва** [6, с. 292–293].

У Цёткі мае месца агульная беларуска-польская структура з **лакатывам**, выражаным месным склонам: *Сядваю на лаўцы, гляджу на творы рук людскіх* [19, с. 91]; *Аднаго разу між іншымі птушкамі і салавейка ўпаў на спячага марака і ўсеўся на ім адпачыць, марака, абудзіўшыся, накарміў птушачку, прыгарнуў* [19, с. 181].

5.2) «СТАНЕ НА ПЕРАШКОДЗЕ, СЯДЗЕ Ў АРЭШЦЕ».

Яшчэ некалькі прыкладаў аналітычных прэдыкатаў, але ўжо з месным склонам намінацыўнага кампанента: *Матка добра ведае, што пры беднаце сыну патрэбна жонка-гаспадыня, і не раз стане нават на перашкодзе між сынам і выбранай ім дзяўчынай* [19, с. 168–169]; *Справа скончана, калі бацькі не стануць на перашкодзе* [19, с. 174]; *Падарожны, ідучы, можа з'есці колькі хоча, але няхай толькі спрабуе хоць адзін яблык палажыць у кішэнь, зараз заплаціць вялікую кару або сядзе ў арэшце* [19, с. 90].

5.3) «ПАЗНАЦЦА НА ПЕКНАСЦІ».

Устойлівая канструкцыя «пазнавацца на пекнасці» цалкам адпавядае сучасным польскім канструкцыям «znać się na czymś» і «roznać się na czymś». Параўн.: *Выдзержыкуст адразу як мае быць пазнаўся на пекнасці хлапца, бо аб Міхася твар хоць хрэн дзяры* [19, с. 71–72]. На БПК указвае таксама ўласнапольская лексема «пекнасць».

5.4) «ГУДЗЕ ПЕСНЯ ПРЫ ПРАЦЫ».

Цікавая заканамернасць, паўтаральная з тэксту ў тэкст: ужыванне сінтаксем «пры працы / пры рабоце» з дзеясловамі розных семантычных класаў: *Затым то наша песня народная так гудзе ўлетку пры кожнай працы – ці то на полі, ці то на лузе, ці ў лесе, ці ў садочку* [19, с. 163]; *Маладзіцы спрытна ўвіхаюцца пры вясновай рабоце* [19, с. 166]; *Маладыя працаўнікі! Пэўна, вось і цяпер стаіце пры якой працы*

[19, с. 149]; *Калі глянуць на вас пры рабоце ў полі вясной або ўлетку: работка гарыць-кіпіць у ваших руках, сошка пяром зямлю піша...* [19, с. 149].

5.5) «ПРАЧЫТАЦЬ У РОДНАЙ МОВЕ».

У тэкстах Цёткі выяўлена яшчэ адна адметная асаблівасць сінтаксісу простага сказа канца XIX – пачатку XX ст.: сінтаксема «ў мове / у N Loc», што ўжываецца пры выражэнні медыятыва мова. Параўн.: *Хацела яно [правіцельства] гэтакім парадкам абрусіць усе народнасці і палажыла запрэт на навучанне ў іншых мовах* [19, с. 145]; *Мала кніжак, праўда, але яны ўсё прыбываюць, і цяпер ужо можна вучыць чытаць дзяцей па-нашаму, бо ёсць і «Лемантар», і «Першае чытанне для дзетак беларусаў»... а дасць Бог, хутка будзе болей, каб аб усім, што чалавеку патрэбна, можна было прачытаць у сваёй роднай мове* [19, с. 146]; *Не хватае табе толькі... навукі ў тваёй роднай беларускай мове* [19, с. 149]; *Можна ўзяць батанікі ў розных мовах... пасля дадаць да ўсяго гэтага яшчэ і тое, што наш народ беларускі аб ёй [раслінцы] ведае, і такім спосабам зложыцца беларуская батаніка* [19, с. 186].

Згаданая вышэй канструкцыя мае сістэмны характар, бо выяўляецца ў тэкстах розных аўтараў, а таму можа лічыцца сінтаксічным маркёрам тэкстаў адпаведнага перыяду [3].

Сінтаксема «ў мове / у N Loc» мае тры сінанімічныя варыянты: «мовай / N Instr»; «на мове / на N Loc»; «па-беларуску / па-Adv». У тэкстах Цёткі прадстаўлены толькі два з іх. Параўн.: *Унярод стаўбунецкія дзеці хадзілі вучыцца да казённага вучылішча, і там іх вучылі па-расейску...* Выйшла каша, бо траплялася так, што адных бацькоў адзін сын хадзіў да расейскага вучылішча, другі да польскага, вярнуўшыся дахаты, адзін гаварыў па-расейску, другі па-польску. І абодва разам цуралі роднае мовы [19, с. 126]; *Трэба, канечне, каб дзяцей... навучалі па-беларуску, каб тлумачылі ім усё па-тутэйшаму, па-свойму, як дзеці гавораць у хаце з бацькамі і як ім найлягчэй разумець* [19, с. 145]; *Усе збіраюцца з сіламі і заводзяць свае школы на роднай мове: палякі – польскія, літоўцы – літоўскія, жыды – жыдоўскія. Адны мы, беларусы, неяк кепска стараемся аб сваіх школах* [19, с. 145]; *Вось і злажылася нейкая дурная пагаворка, што наша мова хамска, брыдка, што на ёй не можна гаварыць з вучоным чалавекам, ані пісаць кніжак, як на іншых «далікатных» мовах* [19, с. 145]. Якраз гэтыя дзве медыятыўныя канструкцыі мы і выкарыстоўваем сёння ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Па сваёй сутнасці гэта беларуска-рускія ізасінтаксічныя канструкцыі.

З пазіцый сінхроніі сінтаксему «ў мове» кваліфікуем як сінтаксічны архаізм (відавочная беларуска-польская ізасінтаксічная структура).

Да ліку БПК адносяць і адзіночныя структуры: *народ дастаў крыху свабоды* [19, с. 145]; *апрача грошы* [19, с. 152]; *Але маеш, ні гарачую гарбату* [19, с. 62]; *усё растрасецца да скутку* [19, с. 79]; *што да пісання паперы* [19, с. 185] і інш.

2.2. БЕЛАРУСКА-РУСКІЯ ІЗАСІНТАКСІЧНЫЯ КАНСТРУКЦЫІ.

Канстатуем наяўнасць нешматлікіх і хутчэй адзінкавых выпадкаў БРК.

1) «ВУЧЫЦЦА МОВЕ».

Маркёры эпохі – «вучыць», «вучыцца чаго» (Р. скл.), што адлюстравана, напрыклад, на старонках «Нашай Нівы» [15, с. 323–324], у творах В. Ластоўскага і М. Гарэцкага. У Цёткі прадстаўлены агульны беларуска-рускі сінтаксічны зварот з Д. скл.: *Нашы дзеткі ўсё яшчэ вучацца не вельмі панятнай для іх мове, розніца толькі тая, што*

каталікі цяпер ахвотна пасылаюць дзяцей да польскай школы, праваслаўныя – па-старому – да расейскай. Чаму ж няма ў нас сваіх беларускіх школ? [19, с. 145].

2) «У МАЦЕЯ БЫЛО ТРОХ СЫНОЎ».

Пасесіўная канструкцыя *esse*-тыпу – з дзеясловам «быць», што характэрна для рускай мовы. Параўн.: *У Мацея было трох сыноў...* [19, с. 52]. Праўда, кіраванне тут ад *habere*-структуры: *Мацей мае трох сыноў*. Навідавоку кантамінаваная структура: «*esse*» – па прэдыкаце і «*habere*» – па кіраванні.

3) «РАГОЧУЦЬ НАД МОВАЙ».

Прэдыкаты адносін з адмоўнай ацэнкай часцей прадстаўлены з сінтаксемай «з N Gen». Гл., напрыклад: *З вас часта насмяхаюцца, калі гаворыце па-свойму* [19, с. 152]. Аднак дастаткова часта спрацоўвае і беларуска-рускі сінтаксічны варыянт з сінтаксемай «над N Instr»: *Мову сваю перадражніваюць, гутаркі роднае стыдаюцца, над бацькоўскай рагочуць* [19, с. 126].

4) «ПАДОБНЫ НА» ЦІ «ПАДОБНЫ ДА»?

Тут канстатуем наяўнасць сінтаксічных варыянтаў: агульная беларуска-руская структура «на N Асс» канкуруе з агульнай беларуска-польскай «да N Gen»: *Гэтыя часці бываюць і жыткаватыя (рэдка), і густыя, і газавідныя, т.е. падобныя на наветра* [19, с. 156]. Але: *А мамачкі мае, да каго я падобна?* [19, с. 60]; *Найбольш з усіх металаў сюды ўходзіць вугляродзістага жалеза, каторае вельмі падобна да чыгуну* [19, с. 158].

2.3. УЛАСНАБЕЛАРУСКІЯ СІНТАКСІЧНЫЯ КАНСТРУКЦЫІ.

1) «МНЕ БАЛІЦЬ ГАЛАВА».

Па лініі «ЗАХАД – УСХОД» (польская мова – руская мова) датыў пры дзеяслове «балець» – відавочная ўласнабеларуская інавацыя. Гл. у Цёткі: *Галоўка яму нешта балела, палалі шчокі* [19, с. 72–73]. Беларуская мова не «капіруе» тут ніводную з адзначаных вышэй моў: у польскай мове ў адпаведнай актантнай пазіцыі імёны будуць выступаць у акузатыве, у рускай мове – у генітыве з прыназоўнікам «у» [6, с. 264–266]. Параўн.: польск. «*Piotra boli głowa*» – бел. «*Пятру баліць галава*» – руск. «*У Петра болит голова*».

Я. Ф. Карскі фіксуе гэтую мадэль як пасесіўную: *яму живот, гылыва болиць; яму баліць галава* [9, с. 405–406].

Слоўнік Г. У. Арашонкавай, В. П. Лемцюговай падае падвойнае кіраванне дзеяслова «балець»: «што ў каго» і «што каму»: *Ці баліць яшчэ ў вас галава, ці перастала?; Не спалі толькі тыя раненыя, у якіх балелі раны; У пані Даміцэлі баляць ногі; Умеламу руці не баляць* [1, с. 43–44]. Варыятыўнасць прадстаўлена і ў «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы», але з большай прадуктыўнасцю датыўнай сінтаксемы: *У Тарэнты пачынае балець галава, яму робіцца гарача; Кандрату Назарэўскаму балела рана на назе; Толькі пакутлівая грываса застыла на [хлапчуковым] твары; відаць, яму вельмі балела; Цяпер тое, што баліць аднаму, трывожыць усіх; Шчыраму сэрцу і чужая болька баліць* [17, с. 333].

2) ПЕРСАНАЛЬНАЯ ІМПЛІКАЦЫЯ.

Сінтаксічная мадэль беларускіх прама-пераходных дзеясловаў (= *транзітыўная мадэль*) у пачатку XX ст. будзеца паводле катэгорыі *персанальнасці / неперсанальнасці*: сінкрэтызм вінавальнага і роднага склонаў магчымы тут толькі ў выпадку

ўжывання ў аб'ектнай пазіцыі персанальных імёнаў-антрапонімаў. Неперсанальныя імёны, што абазначаюць жывёл, птушак, рыб, насякомых, захоўваюць старажытны вінавальны склон. Параўн.: *запрог валы, пасе коні, падаіла каровы*. Такім чынам, мае месца персанальная або неперсанальная імплікацыя. Параўн.:

$$\begin{aligned} (\text{калі}) \quad S - P - O [+Pers] &\rightarrow (mo) N \text{ nom} - Vf - N \text{ acc} (=gen pl); \\ S - P - O [-Pers] &\rightarrow N \text{ nom} - Vf - N \text{ acc} (=nom pl), \end{aligned}$$

дзе S – суб'ект, P – прэдыкат, O – аб'ект,
адпаведна SPO – семантычная структура (прапазіцыя) транзітыўных канструкцый.

Нагадаем, што на пачатку XX ст. менавіта персанальная імплікацыя лічылася граматычнай нормай беларускай літаратурнай мовы, што зафіксавана ў першых беларускіх граматыках і падручніках (гл. працы Б. Тарашкевіча, Я. Лёсіка, А. Багдановіча і інш.). Апісаную вышэй сінтаксічную норму пацвярджае і літаратурна-мастацкая моўная практыка пачатку XX ст. Параўн.: *Пані кажэ: адвядзі коні да стайні* (А. Ельскі); *Ледзь адпрог коні, так зараз выбег* (В. Дунін-Марцінкевіч); *Пусцілі коні наўцёкі* (А. Гарун); *Паганяючы коні, рамізнік крычыць* (Ц. Гартны); *Разоў пяць губляў авечкі, шкоды ў полі нарабіў* (Я. Колас); *Панас, запрагай коні, да земскага едзе* (У. Галубок); *Марыська, выпрагай коні, няхай пасуцца* (М. Чарот); *Ён пасвіў коні з адной дзяўчынкай* (М. Зарэцкі); *Ён пераставіў лямпу на лаву і выпусціў куры* (К. Чорны); *Спуталі коні жалезнымі путамі* (Л. Калюга); *Да часу зладзеі кінулі коні* (К. Крапіва); *А ты, Напрэй, запрагай коні* (М. Лынькоў); *Немец паіў коні* (Я. Купала); *Распрагайце коні, няхай папасуцца* (П. Пестрак).

Творы Цёткі не выключэнне: *А сястра гоніць каровы ў поле* [19, с. 116]; *Гануля за цябе кароўкі пасе* [19, с. 116]; *Калі я маленькай дзяўчынкай была і гусі ганяла ў поле* [19, с. 91]; *А як ужо няма да чаго прычапіцца, то хоць мухі ловіць і скрыдлы абрывае* [19, с. 72].

У сучаснай беларускай літаратурнай мове нарматыўна замацаваны *адушаўлены варыянт імплікацыі*: сінкрэтызм вінавальнага і роднага склонаў мае месца пры ўжыванні ў аб'ектнай пазіцыі *адушаўленых* (як *персанальных*, так і *неперсанальных*) імёнаў; сінкрэтызм вінавальнага і назоўнага склонаў – пры ўжыванні ў аб'ектнай пазіцыі *неадушаўленых* імёнаў. Менавіта такая мадэль лічыцца сінтаксічнай нормай сучаснай беларускай літаратурнай мовы – норма патрабуе гаварыць: *пагнаў коней, падаіла кароў, прыгнаў гусей*. Усе астатнія варыянты кваліфікуюцца як памылковыя і лічацца адхіленнем ад нормы. Такія «адхіленні» маюць або архаічную, або дыялектную аснову.

3) «Недарослая» імплікацыя.

У тэкстах Цёткі нам сустрэўся яшчэ адзін архаічны варыянт імплікацыі – «недарослая» імплікацыя, калі аб'ектную пазіцыю запаўняюць персанальныя, але *недарослыя* імёны, што абазначаюць дзяцей (селекцыйная прымета [+ Pers; – Adult]). Гл.: *Гвалт! – крычыць мачыха, – гэта ж у Міхася воспа, ён і мае дзеткі заразіць* [19, с. 71].

Параўн. таксама: *Плач так да астатка, / Галасі, як матка, / Хаваючы дзеці, / Дзень, другі і трэці / Іграй слёзным тонам / Над народу сконам!* (Ф. Багушэвіч); *– Ну, – кажэ раз Міхал, – як будзе? / Ўжо вучаць дзеці ў школцы людзі* (Я. Колас); *У акне з двара відаць дзеці* (К. Чорны); *Вас пагадала, а цяпер унукі гадуў* (М. Лужанін); *Вучу дзеці* (Я. Станкевіч).

Падобныя выпадкі адзначаны таксама ў такім «кансерватыўным» матэрыяле, як фразеалагізмы, прыказкі і прымаўкі: *Багатаму чорт дзеці калыша, а беднаму з калыскі*

выкідае; *Хто мае дочкі, той ходзіць без сарочки; А хто дзеці мае, няхай навучае, поз-на да карчомкі гуляць не пускае; Няма на свеце горшай мукі, як гадаваць унукі*. Больш падрабязна гл. [4].

Спецыфіка беларускай мовы на агульнаславянскім фоне праяўляецца якраз у «персанальным» і «недарослым» варыянтах транзітыўнай мадэлі. Гэта выяўляецца праз су-пастаўленне з іншымі славянскімі мовамі, з якімі беларуская літаратурная мова кантактуе.

4) «УХОДЖВАЦЦА КАЛЯ ХУДОБЫ».

Канструкцыі з прыназоўнікам «каля» ўжываюцца ў Цёткі не толькі ў прасторавым значэнні (*Чалавек на Купалле ўсе сілы добрыя і злыя, спрыяючыя і варожыя бачыць каля сябе*... [19, с. 191]), але і ў аб'ектным значэнні: «пры ўказанні на аб'ект, да якога сцвярджаюцца якія-н. адносіны, дачыненне, пачуццё» [20, с. 42]. Параўн.: *Настуля асталася ўходжвацца каля художбы* [19, с. 55].

5) «МІЖ СВАІМІ» vs «МІЖ ЧУЖЫХ ЛЮДЗЕЙ».

Сінтаксема «між N Instr» у пададзеных ніжэй прыкладах выступае ў аб'ектным значэнні, бо тут мае месца ўказанне на групу асоб, «у асяроддзі якіх наглядаюцца ўза-емасувязі, узаемаадносіны, узаемадзеянне» [20, с. 45]:

быць кветачкай між кім: *У такі гародчык выйдзе нядзелькай рупная дзяўчын-ка: галоўка ўчэсана, сарочка белая, спаднічка хвалдавана, сама як кветачка жывая між сястрычкамі гародчыка* [19, с. 162];

забываць між кім: *Чаму ж, роднае слова, гэтак часта забываюць цябе людзі – нават тут, між сваімі?* [19, с. 151];

расці між кім: *Дзіця расце між людзьмі, каторым ненавісна ўсялякая крыўда* [19, с. 159];

трапляцца між кім: *Трапляюцца між вамі і такія, што пры спатканні хоць вочы ў кішэнь хавай: зязюлька – не зязюлька, не то дзяцел пярэсты* [19, с. 162].

Але: **пападаць** між каго (!): *Вы, маладыя, найчасцей пападаеце між чужых людзей што вашай мовы не шануюць, «простай», «мужыцкай» завуць* [19, с. 152].

6) «ЗА ПАРАБКА».

У рускамоўным і польскамоўным дачыненні структура «за N Acc» таксама мае на-цыянальную адметнасць, што адзначае Ф. Янкоўскі пры апісанні асаблівасцей бела-рускага і рускага сінтаксісу [21, с. 21]. Гл. у Цёткі: *Праўда, у Мацея было трох сыноў: аднаго ўзялі ў маскалі, другі паехаў да Пецяўбурга шукаць хлеба, трэці пайшоў за па-рабка да двара* [19, с. 52]; *У Паўночнай Амерыцы індыецы таксама зналі газу і ўва-жалі яе за найважнейшае лякарства* [19, с. 154].

Адзначым высокую прадуктыўнасць сінтаксемы «за N Acc»: *Будзеш у мяне за га-спадара* (казка); *Стаў у двор за лесніка* (Я. Купала); *Талаш быў у пана за пастуха* (Я. Колас); *Сцёпка быў за гаспадара* (К. Крапіва); *Пайшоў за бургомистра ў вайну, то ўсяму сялу вантробы выеў* (Ф. Янкоўскі).

Назіраецца пэўная *фразеалагізацыя* сінтаксемы «за парабка» і падобных, што па-цвярджаюць наступныя кантэксты з інтэрнэту: *Ці не ноймеіся ты да мяне за параб-ка?*; *Асабліва быў задаволены Пятрок, таму што ў сям'і бацькоў ён быў за парабка*; *Карл Раманоўскі служыў за парабка ў Эдварда Вайніловіча*; *Быў нібы за парабка – зрабі тое, прынясі гэтае, напраў гэтае*; *За парабка ў двары лепш?*; *Бацька горш за*

парабка ў роднай хаце; Ці ён у цара за парабка?; Яны мяне за парабка маюць. Я ж у іх скаціну гляджу; Івана, не сакрэт, мы запішам за парабка!; Бацька заявіў Сцяпану, што вучыцца ён больш не пойдзе, будзе дома за парабка, калі такі разумны стаў; Бацькавы цягнулі жылы, і я батракаваў, за парабка быў да самай барады; Не вер яму, бо ён хоча мець цябе за парабка і надалей.

7) «НА ХАЦЕ».

Лакатыўная сінтаксема «на N Лос» даволі прадуктыўная ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Гл., напрыклад, [20, с. 50]. Адзначаныя ніжэй архайчныя прыклады ўтвараюць з сучаснымі кантрастыўныя пары: *на садох* – *у садах*; *на хаце* – *у хаце*:

бачыць на садох: *Хто не бачыў на садох вуллёў, спёртых аб яблыны ці ліпы?* [19, с. 129];

паказацца на хаце: *Толькі пасля воспы, як паказаўся Міхась на хаце, дык ажно куры закудахталі з перауду* [19, с. 71].

Зварот «на хаце» мае ўстойлівы характар, што пацвярджаюць прыклады з інтэрнэту: *навучанне на хаце; атрыманне адукацыі і выхаванне на хаце; сядзець на хаце ў сяброў; прыём наведнікаў на хаце; санаторый на хаце; лячэнне на хаце; швачка на хаце; праца на хаце; абслугоўванне на хаце; набор тэксту на хаце; наборшчык тэксту на хаце; афармленне падпіскі на хаце; карыстанне часопісамі на хаце; наведальні на хаце ветэранаў і інш.* Сучасныя прыклады вельмі нагадваюць кальку з рускай структуры «на дому».

Да ліку УБК адносяць і наступныя адзіночныя структуры: *і на далышую мэту відаць* [19, с. 179]; *«умыкаць» сабе дзяўчат на жонкі* [19, с. 190]; *сыпалі хлопцу не раз да жывога* [19, с. 72]; *словы... гаворацца з памяці* [19, с. 148]; *даўся ў жаль* [19, с. 73] (*// даўся ў знакі*); *загледжаны ў сябе* [19, с. 68]; *для сябе бываюць несправядлівы* [19, с. 169].

3. ВИСНОВЫ.

Пасля выхаду ў свет быкаўскай аповесці «Знак бяды» адзін з крытыкаў назваў беларускую нацыю *жаночай*. Грамадская дзейнасць і літаратурная творчасць Алаізы Пашкевіч працуюць на карысць гэтага прарочага вызначэння. Больш за тое, без актыўнага ўдзелу жанчын-патрыётак у адраджэнскім руху пачатку ХХ ст. не атрымалася б зварахнуць «беларускую справу» з месца. Сёння справа захавання нацыянальнай культуры таксама ў жаночых руках – руках беларускіх настаўніц, а таму ёсць спадзяванне, што лепшыя традыцыі жанчын Першага беларускага адраджэння будуць працягнуты.

Аналіз тэкстаў Цёткі паказвае, што паміж паняццямі *моўная асоба* і *сінтаксіс* ёсць непасрэдная залежнасць: *моўная асоба* таго ці іншага аўтара, асаблівасці яе фарміравання прадвызначаюць яе *сінтаксіс*.

Моўную асобу Цёткі вызначым як *шматмоўную (трохмоўную)* з *дамінантнай беларускай мовай*. У канструктыконе Цёткі маюць месца ў асноўным *беларуска-польскія ізаісінтаксічныя элементы*, на што, без сумнення, паўплывалі мясцовыя – лідскія – гаворкі. Агульныя *беларуска-рускія структуры* прадстаўлены адзінкавымі выпадкамі. Гэта сведчыць пра тое, што заходнебеларускія гаворкі таксама спрычыніліся як «другі цэнтр» да станаўлення новай беларускай літаратурнай мовы разам з сярэднебеларускімі (мінска-маладзечанскімі) гаворкамі («першы цэнтр»). З апошнімі звязаны ўласнабеларускія *сінтаксічныя інавацыі*.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. *Арашонкава, Г. У.* Кіраванне ў беларускай і рускай мовах : Слоўнік-даведнік / Г. У. Арашонкава, В. П. Лемцюгова. – Мінск : Выш. шк., 1991. – 303 с.
2. *Важнік, С. А.* «Адвечны» сінтаксіс Ігната Абдзіраловіча / С. А. Важнік // Роднае слова. – 2022. – № 6. – С. 51–54; № 8. – С. 83–85.
3. *Важнік, С. А.* Беларускі канструктыкон: калакацыі з кампанентам мова ў дыяхраніі і сінхраніі / С. А. Важнік // Роднае слова. – 2024. – № 2. – С. 65–68.
4. *Важнік, С. А.* Даросласць / недаросласць як сінтаксічная катэгорыя беларускага сінтаксісу пачатку XX ст. / С. А. Важнік // Язык как ценность бытия : сб. науч. тр. в честь юбилея проф. Марии Иосифовны Конюшкевич / ГрГУ им. Янки Купалы ; редкол.: Т. А. Пивоварчик (гл. ред.), И. И. Минчук, А. В. Зезюлевич. – Гродно : ГрГУ, 2023. – С. 92–99.
5. *Важнік, С. А.* Збегай, сыноч, вады, або Структура простага сказа ў прозе Максіма Гарэцкага (у святле тэорыі семантычнага сінтаксісу) / С. А. Важнік // Роднае слова. – 2022. – № 10. – С. 56–59.
6. *Важнік, С. А.* Кантрастыўны сінтаксіс польскай і беларускай моў: семантыка і дыстрыбуцыя дзеяслоўнага прэдыката / С. А. Важнік. – Мінск : Права і эканоміка, 2008. – 498 с.
7. *Важнік, С. А.* Новая сінтаксічная канструкцыя ў беларускай літаратурнай мове: сінтаксічны архаізм ці сучасная інавацыя? / С. А. Важнік // Роднае слова. – 2022. – № 4. – С. 57–60.
8. *Гарэцкі, М.* Гісторыя беларускае літаратуры / М. Гарэцкі ; уклад. і падрыхт. тэксту Т. С. Голуб. – Мінск : Маст. літ., 1992. – 479 с.
9. *Карский, Е. Ф.* Белорусы. В 3 т. Т. 2. Язык белорусского народа. Кн. 2 / Е. Ф. Карский. – Минск : БелЭн, 2006. – 512 с.
10. *Лёсік, Я.* 1921–1930: Збор твораў / Я. Лёсік ; уклад., прадм. і камент. А. Жынкін. – Мінск : Логвінаў, 2003. – 396 с.
11. *Луцкевіч, А.* Выбраныя творы: праблемы культуры, літаратуры і мастацтва / А. Луцкевіч ; уклад. А. Сідарэвіча. – Мінск : Кнігазбор, 2006. – 460 с.
12. *Мечковская, Н. Б.* Психологические черты женщин, которые в начале XX в. шли в оппозиционное белорусское движение / Н. Б. Мечковская // Мячкоўская, Н. Б. Мовы і культура Беларусі : Нарысы / Серыя «Моваведы Беларусі». – Мінск : Права і эканоміка, 2008. – С. 219–225.
13. *Мечковская, Н. Б.* Развитие языковой ситуации в Беларуси XX в.: дивергенция литературных языков и конвергенция диалектов и просторечия / Н. Б. Мечковская // Мячкоўская, Н. Б. Мовы і культура Беларусі : Нарысы / Серыя «Моваведы Беларусі». – Мінск : Права і эканоміка, 2008. – С. 152–167.
14. *Михайлова, Е. В.* Вертикальные синтаксические поля глаголов смеяться и плакать в русской и белорусской поэзии: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02; 10.02.01 / Е. В. Михайлова. – Минск, 1998. – 19 с.
15. Слоўнік мовы «Нашай Нівы» (1906–1915). У 5 т. Т. 1. – Мінск : Тэхналогія, 2003. – 624 с.
16. Слоўнік мовы «Нашай Нівы» (1906–1915). У 5 т. Т. 4. – Мінск : Тэхналогія, 2019. – 648 с.
17. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. У 5 т. Т. 1. – Мінск : Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыкл., 1977. – 608 с.
18. *Цётка.* Выбраныя творы / Цётка. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 2001. – 336 с.
19. *Цётка.* Выбраныя творы / Цётка. – Мінск : Маст. літ., 2016. – 198 с.
20. *Шуба, П. П.* Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў / П. П. Шуба. – Мінск : Нар. асвета, 1993. – 168 с.
21. *Янкоўскі, Ф.* Беларуская мова / Ф. Янкоўскі. – Мінск : Выш. шк., 1978. – 336 с.
22. Słownik syntaktyczno-generatywny czasowników polskich / pod red. K. Polańskiego. – Т. I. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk : Wyd-wo PAN, 1980. – 406 s.
23. Słownik syntaktyczno-generatywny czasowników polskich / pod red. K. Polańskiego. – Т. III. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź : Wyd-wo PAN, 1988. – 447 s.